

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱԳԻՐ ԳՐՔԵՐԸ.
ԴՐՎԱԳՆԵՐ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Բանալի բառեր (Keywords). Օսմանյան կայսրություն, արաբական արևելք, արաբական գրականության պատմություն, արաբական գրի պատմություն, արաբական գրավոր մշակույթ, իսլամ, Ղուրան

XV դարի կեսերին հանրահռչակ գերմանացի Յոհաննես Գուտենբերգն աշխարհին էր ներկայացրել իր հեղափոխական նորարարությունը՝ մետաղյա շարժական տառատեսակների միջոցով տպագրության արվեստը և այդ ճանապարհով պատրաստած առաջին գրքերը¹:

Գուտենբերգի գյուտի տարածման հետ է կապված տպագիր նյութի ծավալների կտրուկ աճն ու բազմազանեցումը: Պատմաբաններն ու մշակութաբանները միակարծիք են, որ տպագրության գյուտը մի քանի անգամ արագացրեց մարդկության զարգացման հետագա ընթացքը՝ երկրաչափական պրոգրեսիայով առաջընթաց հաղորդելով ոչ միայն գրատպությանը, այլև մարդկային գործունեության գրեթե բոլոր բնագավառներին՝ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային: Գիրքն ու գրագրությունը դադարեցին լինել

---

¹ Գուտենբերգի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ մեզ հասած վավերագրերի սակավության պատճառով մասնակի անորոշություն կա նրա առաջին տպագիր ստեղծագործությունների մասին, սակայն որոշ հստակությամբ հնարավոր է պնդել, որ առաջին տպագիր էջերը հոգևոր (Հռոմի Պապի կոնդակներից մի քանիսը, ինչպես նաև երկու Ավետարան) կամ ուսումնական (լատիներեն քերականության դասագիրք) բովանդակության էին:

հասարակության նեղ շերտերի՝ հոգևորականության ու ազնվականության մենաշնորհը: Այն տարեցտարի հասանելի ու մատչելի էր դառնում հասարակության լայն խավերի համար և ընդլայնում տարածման աշխարհագրությունը: Գրագրության զանգվածային բնույթի շնորհիվ շատ կարճ ժամանակում միջնադարյան Եվրոպան վերածվեց գիտելիքի ու փորձի, ինչպես նաև տեղեկատվության ակտիվ փոխանակման մի հարթության, որն, իր հերթին, պարարտ հող էր նախապատրաստում այն ժամանակվա ամենատառաջադեմ հայացքների համար:

Դա այն շրջանն էր, երբ Եվրոպա աշխարհամասում թափ էին հավաքում Վերածննդի դարաշրջանին հատուկ գործընթացները: Առաջադեմ աշխարհի գիտական ու սոցիալ-մշակութային ձեռքբերումները, դրանց զուգորդող արդյունաբերական ծավալների աճով պայմանավորված տնտեսական առաջխաղացումը զարգացման նոր փուլ էին թելադրում ինչպես եվրոպական հասարակությունների, այդպես էլ նրանց ազդեցության գոտում գտնվող այլ տարածքների համար: XV-XVI դդ. տպագրությունը դադարել էր լինել միայն գերմանացիների մենաշնորհը: Այս ճանապարհով գրքեր ստանալու եղանակին սկսեցին տիրապետել հոլանդացիները, իտալացիները, հայերը, ռուսները, եվրոպական ու ասիական այլ ազգերը:

Եվրոպայի անմիջական հարևան հանդիսացող Օսմանյան կայսրությունը և նրա տիրապետության տակ գտնվող արաբական աշխարհն, ի տարբերություն Եվրոպայի, բավական ուշ արձագանքեց այս ձեռքբերմանը: Դա մեծապես պայմանավորված էր նրանով, որ տպագիր նյութի նկատմամբ ի սկզբանե մերժողական կեցվածք ընդունեց օսմանյան հոգևոր խավը: Տպագիր գրքի նկատմամբ իրենց մերժողական վերաբերմունքն ուլեմները բացատրում էին նրանով, որ արաբամուսուլմանական քաղաքակրթության հիմքը հանդիսացող Սուրբ Ղուրանն, ըստ ավանդույթի, կրկնօրինակվել է ձեռա-

գիր եղանակով, ինչն, իր հերթին, ենթադրում էր հոգևոր խավի գրագիտության և գեղագրական հատուկ որակների կիրառում²: Բնականաբար, այդ որակները հասու չէին հասարակության ավելի ցածր խավերին: Հոգևորականների հիմնական մտավախությունն այն էր, որ տպագրության ընթացքում դեռևս շատ հաճախ պատահող վրիպակներն անդառնալիորեն աղավաղում էին Սուրբ Գրքի բովանդակությունը: Բացի այդ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գրատպության արվեստը ծագումով եվրոպական էր, ասել է թե քրիստոնեական, նրանք, հղում կատարելով հենց Ղուրանի տեքստին (56-րդ սուրահ, 79-րդ այաթ), որի համաձայն անհավատներին արգելվում է Ղուրանն իրենց ձեռքը վերցնել, ամեն կերպ խոչընդոտում էին նրա ներթափանցումը կայսրության տարածք:

Օսմանյան սուլթանների քաղաքական իշխանությունը, որն, ինչպես հայտնի է, մարմնավորում էր նաև բարձրագույն հոգևոր իշխանությունը, բռնել էր այն ուլեմների կողմը, որոնք տպագիր եղանակով գրքերի բազմացման գործը պիտակել էին որպես «սատանայական ու պիղծ գործունեություն»: Այսպես, օսմանյան սուլթան Բեյազիդ Երկրորդը՝ 1485թ., ապա նրա ժառանգ սուլթան Սելիմ Առաջինը՝ 1515թ., հրամայեցին արգելել կայսրության ողջ տարածքում ամեն տեսակի, և առաջին հերթին՝ Սուրբ Ղուրանի տպագրությունը:

Մինչդեռ, եթե տպագրության ժամանակ իսլամի ոգու և խոսքի անարատության պահպանումը կարող էր վերահսկվել կայսրության իշխանական լծակներով, ապա դա կիրառելի չէր այնտեղ, ուր սուլթանների իրավասությունները չէին տարածվում, օրինակ՝ Օսմանյան կայսրությունից դուրս: Բացի այդ, արգելքը չէր գործում նաև սուրբ ուղերձներ ունեցող քրիստոնյաների ու հրեաների նկատմամբ. Ավետարանը կամ Թորան խեղաթյուրելու հանգամանքը սուլթաններին

---

² Pavlin, J. 'Sunni Kalam and Theological Controversies', in S.H. Nasr and O. Leaman (eds) History of Islamic Philosophy, London, Routledge, 1996, ch. 7, p. 105.

այդքան էլ չէր հետաքրքրում: Մինչդեռ գրատպության արգելքը տարածվում էր բոլոր տեսակի արաբատառ տպագիր մեքենաների նկատմամբ, որոնցով կարող էր տպագրվել ոչ միայն քրիստոնեական, այլև՝ իսլամական գրականություն: Տպագրության նկատմամբ որոշակի ավանդապաշտ մոտեցում էին ցուցաբերում արաբախոս քրիստոնյա համայնքները: Դա էր պատճառներից մեկը, որ արաբական աշխարհում առաջին տպագիր գիրքը լույս տեսավ ոչ թե արաբերենով, այլ ասորերենով:

XVII դ. ասորի հոգևորական հայր Աբրահամ Այյադի բերած վկայություններով քրիստոնեական սուրբ տեքստերի բազմացման ավանդույթը մարոնի և արևելյան այլ եկեղեցիների հոգևորականության մենաշնորհն էր: Ողջ Արաբական Արևելքում հարյուրավոր վանքերում ու եկեղեցիներում դարեր շարունակ ձեռքով գրքեր էին կրկնօրինակում: Նրանք շարունակում էին դա անել նույնիսկ այն բանից հետո, երբ առաջացան Սուրբ Գրքի և հոգևոր արժեք ներկայացնող այլ տեքստերի տպագիր տարբերակները: Նրանցից առաջինները, որոնք սկզբից լույս տեսան եվրոպական երկրներում, ապա բերվեցին Առաջավոր Ասիա և Մերձավոր Արևելք, սուրբ տեքստերի հեղինակավոր աղբյուր էին ծառայում միսիոներների համար: Մինչդեռ արևելաքրիստոնեական հոգևորականությունը չէր դադարեցնում դրանք ձեռքով արտագրելու պրակտիկան նույնիսկ այն բանից հետո, երբ տպագրված գրքերի հետ միասին այստեղ եկավ գրատպության արվեստը:

Արաբական աշխարհում առաջին տպագրությունն իրականացրին Լեոնալիբանանի Կուժայա տեղայնքում գտնվող Սուրբ Անտոնիոս վանքի վանականները: Դեռևս XVI դարավերջում Լոնդոնից ներկրված մաքրոքային տպագրական մեքենայի վրա 1610թ. տպագրվեց «Mazamir» սուրբ գիրքը, որն այժմ պահվում է Լիբանանի Ջունիե քաղաքի Jami'at ar-Ruh al-Quds fi-l-Kasleek համալսարանում:

Մինչդեռ, եթե լինել ավելի ստույգ, ապա մերձավորարևելյան ժողովուրդների լեզուներով առաջին տպագիր գիրքը լույս էր տեսել եբրայերենով: Դեռևս 1455թ. Իտալիայում տպագրվեց Թորան, իսկ կես դար անց ռաբբի Իսահակ Գարցոնը տպագրատուն հիմնեց Կ. Պոլսում: Նրա Թորան լույս տեսավ 1495թ., որը նա հոգևոր բովանդակությամբ այլ տպագիր գրքույկների հետ միասին Պոլսից բերեց Երուսաղեմ և տարածեց տեղի ազնվականության շրջանակներում:

Արաբերենով առաջին տպագրությունը նույնպես տեղի էր ունեցել իր «ծանոթվայրից» դուրս՝ սկզբից իտալական Ֆանո քաղաքում՝ Հռոմի Պապ Հովիոս Բ-ի ջանքերով (XV դ. վերջ), ապա՝ Ճենովայում (1516թ.)՝ Ֆրանսիայի թագավոր Ֆրանսուա Առաջինի հրամանով: Երկրորդ տպագրությունն իրենից ներկայացնում էր հունարենով, արաբերենով, ասորերենով ու եբրայերեն շարականների ժողովածու՝ լատիներեն տողատակերով:

Ավելի հեռու էր գնացել հոլանդացի արևելագետ ու հրատարակիչ Թոմաս Էրփենիուսը (1584-1624), ով Լեյդեն քաղաքում գտնվող տպարանում բավական հաջող կերպով սեփական դասընթացների համար գրականության, քերականության և պատմության մասին ու արաբական և սեմական այլ լեզուներով տառատեսակներ պարունակող ձեռնարկներ տպագրեց: Նրանցից ամենահայտնիներն են սեմական լեզուների քերականության դասագրքերը՝ 1613թ. լույս տեսած *Grammatica Arabica* (Արաբերենի քերականությունը), 1620թ.՝ *Rudimenta Linguae Arabicae* (Գրական արաբերենի հիմքերը), 1621թ. լույս տեսած *Grammatica Ebraea generalis* (Եբրայերենի ընդհանուր քերականություն), ինչպես նաև իր մահվանից հետո՝ 1628թ. հրատարակված *Grammatica Chaldaica et Syria* (Սիրիայի քաղդեերենի քերականություն) դասագիրքը: Ի դեպ, բոլոր դասագրքերի հեղինակը հենց ինքն էր՝ Թոմաս Էրփենիուսը: Ինչ վերաբերում է իսլամական հոգևոր գրակա-

նությանը, ապա նրա տպագրության մեկնարկը տեղի ունեցավ նույնպես արաբական աշխարհի սահմաններից դուրս՝ Վենետիկում, 1537/1538թթ., որտեղ Ալեսանդրո Պագանինիի և նրա որդու ջանքերով լույս տեսավ Սուրբ Ղուրանի առաջին տպագիր տարբերակը: Ֆրանսիացի փիլիսոփա Ժան Բոդենն այս կապակցությամբ մեջբերում է մի ավանդապատում³, ըստ որի Պագանինին, վերցնելով իր տպագրած Ղուրանի մի քանի օրինակ և ուղևորվելով Կոստանդնուպոլիս, հակառակ տպագիր գրականության վերաբերյալ այնտեղ գործող արգելքի՝ փորձում է դա վաճառել: Սուլթանի հրոսակները նրան անմիջապես ձերբակալում են և մեղադրում հանցավոր գործունեությամբ Իսլամը խեղաթյուրելու մեջ: Սուլթանի հրամանով ենիչերիները կտրում են նրա աջ ձեռքը: Այսպիսի «անհյուրընկալ» կեցվածքը որոշ չափով «արդարացվում էր» նրանով, որ Պագանինիի տպագրած Ղուրանում մի շարք տպագրական վրիպակներ ու բացթողումներ էին տեղ գտել: Ղուրանի գրքի հետ կապված այս դաժան պատմությունը երկար ժամանակով վիժեցրեց եվրոպացիների մոտ տպագիր Ղուրանը իսլամական հասարակությանը ներկայացնելու որևէ ցանկություն:

Սակայն Պագանինիի դժբախտ փորձն արգելք չհանդիսացավ եվրոպացիների կողմից իսլամական սուրբ տեքստերը տպագրելու հետագա փորձերի համար: Այսպես, XVII դարի վերջին նույն Իտալիայում, այս անգամ Պադովայում, կաթոլիկ քահանա Լյուդովիկո Մարացիի (1612-1700թթ.) խմբագրությամբ տպագրվեցին Բայդաուիի, ազ-Ջամախշարիի և սա-Սուլյուտիի գրչին պատկանող Ղուրանի մեկնաբանությունները (Tafsir al-Qur'an):

Մինչդեռ արաբական երկրներում, և մասնավորապես Եգիպտոսում և Շամում, մամլուքների ուժեղացումն ու

---

³ Angela Nuovo, *Il Corano arabo ritrovato* (La Bibliofilia), 1987, disp. III, pp. 237-271.

Բարձր Դոան դիրքերի հետզհետե թուլացումը բերեցին նրան, որ կայսրության կենտրոնական իշխանություններն այլևս ի վիճակի չէին նույն բռնատիրական մեթոդներով վերահսկել այնտեղի սոցիալ-մշակութային կյանքը և խոչընդոտել Եվրոպայից դեպի արաբական երկրներ զանազան նորարարությունների և գյուտերի ներթափանցումը: Աստիճանաբար թուլացավ քրեական հանցագործության մակարդակին դասվող արաբերենով տպագրության նկատմամբ մինչ այդ կիրառվող արգելքը: Բարձր Դոան ազդեցության թուլացումից չհապաղեցին օգտվել կայսրության տարածքում բնակվող քրիստոնեական համայնքները:

Արաբատառ առաջին տպագրատունը հիմնադրեց ծնունդով Սիրիայի Հալեպ քաղաքից Շամաս Աբդուլլահ Չախեր (1684-1748թթ.) անունով մարոնի մի հոգևորական: Նա 1700թ. նախ Ռումիիսիայում իր ձեռքով պատրաստեց տպագրական մեքենա, ապա բերեց այն հայրենի Հալեպ, որտեղ և արաբերենով քրիստոնեական հոգևորական տեքստեր տպագրելու մի քանի անհաջող փորձ ունեցավ: Ավելի ուշ՝ 1726թ., Չախերը վերջնականապես հաստատվեց Լեռնալիբանանի Խինշարա տեղանքում գտնվող Սուրբ Հովհաննես վանքում (Deir Mar Yuhanna), որտեղ և տեղափոխեց իր տպագրական սարքավորումները: Առաջին գիրքը, որը լույս տեսավ այս տպարանում, սիրիացի մեկ այլ հոգևորական հայր Հովհաննես Ասաբիուսի գրչին պատկանող Mizanu-l-Zaman (1734թ.) գիրքն էր:

Չախերի տպագրական մեքենան աշխատում էր մաքուրբային տեխնոլոգիայով, ինչն ապահովում էր համեմատաբար էժան ու որակյալ տպագրություն: Տպագրատունն աշխատեց մեկուկես դարից ավելի՝ ընդհուպ մինչև 1899թ.: Այնտեղ արաբերենով համաշխարհային հռչակ ունեցող ավելի քան մեկուկես տասնյակ անուն գիրք լույս տեսավ:

Մինչդեռ Ղուրանը տպագրելու արգելքը պահպանվեց ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբը, երբ Եգիպտոսի մայրաքա-

դաք Կահիրեում 1923թ. տպագրված Ղուրանն ընդունվեց որպես իսլամական Սուրբ Գրքի պաշտոնական տպագիր տարբերակ: Այդուհանդերձ, արաբական աշխարհում տպագրության նկատմամբ դարեր շարունակ կիրառվող արգելքն ամբողջությամբ չհանվեց: Այն բավական բուռն քննարկումների ու շահարկումների թեմա մնաց ողջ իսլամական աշխարհի համար:

Աստծո խոսքն աղավաղելու «սատանայական» ներուժն իր մեջ պարունակող գրատպության նկատմամբ վստահության պակասը մինչ օրս տիրում է մուսուլման հոգևորականության շրջանակներում: Այսպես, բոլորովին վերջերս, մասնավորապես՝ 1999թ., Քուվեյթի կրոնի հարցերով նախարարի՝ Ղուրանը 120 հազար օրինակով տպագրելու թույլտվությունից հետո էմիրը ստիպված եղավ պաշտոնանկ անել ողջ կառավարությանը, քանզի տպագրությունում հայտնաբերվել էին բազմաթիվ տպագրական վրիպակներ, կրկնողություններ ու բացթողումներ, ինչը վրդովմունք առաջացրեց քուվեյթյան հասարակության և, առաջին հերթին, հոգևորականության շրջանակներում:

Ինչևէ, ժամանակակից արաբական աշխարհի հոգևորմշակութային կենտրոններում՝ Կահիրեում, Դամասկոսում, Բաղդադում, Բեյրութում, հյուսիսաֆրիկյան և Շոնցի արաբական երկրներից մի քանիսի մայրաքաղաքներում հազարավոր անուն և միլիոնավոր տպաքանակի գրքեր, ամսագրեր, թերթեր, գիտակրթական և օժանդակ գրականությունն է տպագրվում: ՄԱԿ-ի Ջարգացման գործակալության 2003թ. տվյալներով⁴ արաբական աշխարհում տպագրության շուկան 120 մլն. պոտենցիալ կարդացող է հաշվում:

Ցավոք, արաբական 22 երկրների միջև մտավոր սեփականության և գրաքննության ընդհանուր խաղի կանոնների բացակայության պատճառով հնարավոր չէ քիչ թե շատ ճշգրիտ

---

⁴ http://www.adbookfair.com/cms/uploads/arab_publishing_industry.pdf

թվեր հայթայթել արաբական աշխարհում տարեկան տպագրվող գրականության վերաբերյալ:

Այնուամենայնիվ, կարելի է եզրակացնել, որ այն, միննույն է, բավարար քանակի չէ: ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի տվյալներով⁵, XXI դարի սկզբին արաբերենով լույս տեսնող նյութերն աշխարհում տպագիր զանգվածի մոտ 1 տոկոսն են կազմում, մինչդեռ արաբական աշխարհի բնակչության տեսակարար կշիռը 5 անգամ ավելի բարձր է:

**THE FIRST PUBLISHED ARABIC BOOKS:
SOME EPISODES FROM THE HISTORY OF ARABIC
PUBLISHING**
Arsen Arakelyan
(summary)

The invention of the printing technology by the prominent German Johannes Gutenberg paved the way for boosting the volumes and variety of the printed materials worldwide. Due to that invention, the human development accelerated dramatically, affecting almost entire range of political, economical, social and cultural ties in those societies that immediately borrowed the invention, and first of all – in Europe. The Ottoman Empire, alongside with its satellite territories, and especially – the Arab World, reacted to the invention with long delay, because of the initial very negative attitude of Ottoman sultans to the printed books. Before sultans, this negative stance had been taken by the most influential spiritual class of the Ottoman society – ulems (or ulama). They argued that the Holy Qur'an has always been copied by hand of well educated scholars with special skills in traditional

---

⁵ http://www.uis.unesco.org/TEMPLATE/html/CultAndCom/Table_IV_5_Asia.html

Arabic calligraphy. The first book has been printed by hands of maronite monk Shammaas Abdullah Zaher (1684-1717) from Syrian town of Aleppo. The first Islamic books were published outside the Ottoman territories – in Europe, namely – in Venice by the innovative Italian publisher and printer – Alessandro Paganini in the mid 16th century. The ban on printing imposed by Ottomans existed almost 500 years and was lifted only in the eve of XX century.